

Борис Радаковић

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историје
borisradakovic7@gmail.com

УТИЦАЈ ПРАВОСЛАВНЕ СРПСКЕ ЦРКВЕ НА ИЗРАДУ СТЕЊАКА И РАЗВОЈ ЕПИГРАФСКИХ НАТПИСА НА ЊИМА

У средњем вијеку на нашим просторима средишта писмености били су манастири, а најписменији (често и једино писмени) били су људи који су припадали цркви: монаси, попови, дијаци, итд. Из тих вјерских средишта, осим Божије ријечи, ширена је и писана ријеч, знања из области медицине, грађевинарства, записивана је историја, итд.

Након што је Св. Сава издејствовао аутокефалност православне цркве у држави Немањића, посветио се организовању цркве код Срба, па је тако поред три старе епископије (Рашке, Призренске и Липљанске), основао још осам нових епископија, а једна од њих била је и Хумска епископија са сједиштем у Богородичиној цркви у граду Стону¹ (Стон данас припада Хрватској).

Пошто је Хумска епископија била најзападнија епископија српске цркве, која је граничила са римокатоличком црквом, за њене епископе постављани су људи од повјерења у знања. Тако је за првог хумског епископа Св. Сава поставио једног од својих најбољих ученика, Илариона, који је био епископ до 1239. године, а један стари писац сматра га за „часна и преподобна старца“.² Хумски епископи били су између осталих и

¹ Р. Ивановић, „Средњовековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства“, *Историјски часопис* IX–X, Београд, 1960, 80.

² В. Ђоровић, *Значај Хумске епископије*, Епископија Захумско-херцеговачка, Београд, 2006, 23.

Сава II, брат краља Уроша I, и познати средњовјековни писац и биограф, касније архиепископ српски Данило II. Краљ Урош је, након пораза на Гатачком пољу у сукобу за трон са његовим сином Драгутином, последње уточиште нашао у Хуму, вјероватно у неком од манастира, гдје је и умро 1280. године. Хумска епископија је, поред своје важности за православу цркву и вјеру, била и једно од средишта српске писмености и културе у средњем вијеку. Историчар Драгољуб Драгојловић о Хуму као средишту српске писмености између осталог закључује: „Преписка локалних жупана, кнежева и обласних господара много је богатија и разноврснија него преписка босанских банова и краљева. Разлог овој појави треба тражити у чињеници да су Хум, Подриње и делови источне Босне, главне територије обласних господара, били значајни центри српске писмености па су то остали и после њиховог припајања средњовјековној босанској држави.“³

Хумска земља је ушла у састав босанске државе за вријеме бана Стефана II Котроманића око 1326. године⁴. Међутим, није цијела територија Хума тада дошла под управу Котроманића, јер су Требиње, Билећа, па и сјевернија мјеста, Гацко, Фоча и Горажде били у саставу Душановог царства, а након тога области под управом Николе Алтомановића. У првој половини 1377. Твртко I је освојио Требиње,⁵ област у којој је „изникнула умјетност стећака“.⁶ У близини Горажда у селу Црквини пронађени су остаци маузолејне цркве, за коју се претпоставља да је саграђена у првој половини XIV вијека, након што је већина Хума припала Котроманићима, када је Горажде још било у саставу Немањића. Црква је била украшена фрескама, како каже др Амир Пашић са Архитектонског факултета у Сарајеву, у „чистом Србо-Бизантијском

³ Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад, 1997, 191.

⁴ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011, 287.

⁵ Исто, 290.

⁶ D. Lovrenović, *Stećci – Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo, 2008, 15.

Карта Србије од 1282. до 1321. године (Из књиге Милоша Благојевића, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.)

стилу.⁷ Претпоставља се да је ту цркву за своју гробницу саградио тепоција „велики српски Мишљен“ у вријеме хумског „јепископа Пекпала Стефана“, а саграђена је унутар некрополе са стећцима. У самој цркви пронађене су три гробне плоче великих димензија које одговарају стећцима у облику плоче.⁸

⁷ A. Pašić, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, Arhitektura prije 1463. godine*, (преузето са сајта: <http://infinitieritage.ba/>).

⁸ Z. Kajmaković, „Drina u doba Kosača – Novi arheološko-arhitektonski spomenici“, *Naše Starine – Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture*

Тепчије су у средњем вијеку водиле рачуна о „владаревом или државном земљишном фонду“, а тепчија Мишљен служио је краља Стефана Дечанског.⁹

Иако се први изданци израде стећака јављају неколико деценија прије оснивања Хумске епископије, њихов озбиљнији развој, а поготово развој натписа на њима, пада у вријеме после оснивања Хумске епископије. За најстарији сачуван епиграфски натпис на стећку, сматра се надгробни натпис требињског жупана Грдеше (Грда) који је умро између 1151. и 1178. године (по Марку Веги),¹⁰ или како сматра Гордана Томовић, између 1173–1189. године.¹¹ Вријеме његове смрти блиско је времену у којем су настали *Мирослављево јеванђеље* и *Благајски натпис*, који припадају српској православној средини Хумске земље, што значи да се стећци рађају у српској православној средини Хума. После Грдешевог натписа, најстарији сачувани епиграфски натпис из Хума јесте натпис жупана Прибилше из 1241. године, на којем између осталог пише да је споменик подигнут у дане „краља Владислава“¹² Немањића. Ако имамо у виду да се и на Благајском натпису помиње име Стефана Немање, значи да су два епиграфска натписа који спадају у најстарије ћириличне натписе у данашњој Босни и Херцеговини, датовани именима владара из породице Немањића.

Након настанка првих споменика српске писмености у Хуму (Херцеговини) у другој половини XII вијека, усљедио је период знатног развоја и продукције писмености на овом подручју и културе израде стећака, који је трајао преко стотину година под владавином Немањића и утицајем Хумске епископије. Да су црквена средишта Хумске епископије утицала на развој писмености, свједочи нам натпис жене *prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine XIV–XV*, Sarajevo 1981, 147–154.

⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовјековним земљама*, Београд, 2002, 25–26.

¹⁰ М. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980, 316–317.

¹¹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд, 1974, 34.

¹² Г. Ж. Комар, *Ћирилични натписи Старе Херцеговине (са прегледом крстова)*, Подгорица, 2016, 52.

православног свештеника који се налази у некрополи од 80 стећака, у засеоку Видоштак села Попрати код Стоца. Натпис гласи: „Мисеца марта 11. престави се раба божија Марија, а зовом’ Дивица, попа Дабижива подружије, ва љето 6739“ (1231).¹³ Видимо да је ту постојала православна црква у којој је служио поменути поп Дабижив, а свакако је у близини био и манастир у којем се његова жена замонашила. Из овог можемо закључити да су стећци подизани у околини православних цркава и манастира. То је доба када овом територијом и цијелим Хумом управља хумски кнез Андрија, син кнеза Мирослава, а врховну власт има српски краљ Стефан Радослав, син Стефана Првовјенчаног. У то вријеме Хумски епископ је поменути Савин ученик Иларион, који је био епископ до 1239. године, а поп Дабижив један је од његових свештеника. Шира околина Неретве богата је некрополама стећака и епиграфским натписима. Главно жариште натписа на стећцима је „између Стоца, Неума и Широког Бријега“,¹⁴ а управо ту је Хумска епископија имала своје земљишне посједе, које су јој даровали владари из династије Немањића (нпр: као што су село Бивоље Брдо, и данас постоји између Почитеља и Житомислића, село Полице са засецима Тополница и Моруга, за које се не зна тачно гдје се налазило, и село Брштеник с лијевој стране Неретве при њеном ушћу).¹⁵

Истина да је православна црква у Хуму након преласка ових простора у власт Котроманића, изгубила значај какав је имала у држави Немањића, због сложене црквене и политичке ситуације у босанској држави, али је Хумска епископија наставила да дјелује у држави Котроманића преко свога свештенства, монаштва, манастира и цркава. На основу археолошких налаза знамо да су нпр. значајни манастири у Херцеговини који су

¹³ М. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980, 402.

¹⁴ I. Šabić, *Onomastička analiza bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih administrativnih tekstova i stećaka*, Osijek, 2014, 17.

¹⁵ Р. Ивановић, „Средњовековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства“, *Историјски часопис IX–X*, Београд 1960, 82–83.

и данас активни, као што су Житомислић¹⁶ и Тврдош,¹⁷ били активни и у босанској држави.

Оно што повезује најљепше украшену некрополу стећака, некрополу на Радимљи код Стоца, и манастир Житомислић, јесте великашка породица Храбрен-Милорадовићи. Наиме, Храбрен-Милорадовићи су били православна породица, њихово породично гробље било је на Радимљи гдје се налазе најљепше украшени примјерци стећака, а исто тако Милорадовићи су били и ктитори манастира Житомислић. Извор богатства украса стећака на Радимљи треба тражити у материјалном богатству и утицају Милорадовића, али и у духовном богатству и добром познавању симбола хришћанске вјере. Занимљиво је да су на Радимљи највише украшени стећци у облику крста.¹⁸ Поред Житомислића, Милорадовићи су подигли и неколико православних цркава око којих се налазе и некрополе стећака као што су Црква Св. Петра у Ошанићима и Црква Св. Николе у селу Тријебањ у Ходову код Стоца.¹⁹

Породица Милорадовић, заједно са својим задужбинама, сигурно је потпадала под духовну јурисдикцију православне српске цркве, чији је центар за Хумску земљу у то вријеме (друга половина XV вијека) био манастир Милешева, јер поред православне српске цркве није било друге православне црквене организације на том подручју (ако изузмемо цркву босанску, која је такође припадала источној цркви, али са неким посебностима), што православну српску цркву директно везује за културу стећака и писменост на подручју Стоца и шире. У порти манастирске цркве у Милешеви налазе се три стећака у облику сандука.²⁰ Знамо да је херцег Стефан Вукчић Косача подизао православне цркве.²¹ У својој титули

¹⁶ А. Ратковић, „Остаци средњовјековне некрополе манастира Житомислићи (резултат археолошког истраживања 2005. године)“, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске бр. 5*, Бања Лука 2007, 84.

¹⁷ Ђ. Јанковић, *Манастир Тврдош*, Тврдош–Требиње, 2010, 14, 32.

¹⁸ Š. Bešliagić, *Stećci – Kataloško topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 372.

¹⁹ M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980, 403–407.

²⁰ Š. Bešliagić, *Stećci – Kataloško topografski pregled*, Sarajevo, 426.

²¹ Драган Војводић, „Киторска делатност Стјепана Вукчића Косаче“,

Некропола стећака на Радимљи (фотографисао Борис Радаковић)

„херцег од св. Саве“ позивао се на овог српског светитеља и традицију Немањића. Такође, знамо да је Милешевски митрополит Давид био један од најближих херцегових људи. Можемо претпоставити да је онај дио Хумске епископије, који се налазио у босанској држави, уклопљен у нову црквену организацију у држави Косача и тако наставио свој живот.

Бројност црквених грађевина на посједима Милорадовића, али и на посједима Санковића, Косача, Николића, Чихорића, итд, резултирала је и бројношћу стећака. Још више пада у очи да се највећи број стећака на територији данашње БиХ налази у источној Херцеговини (општине Требиње, Невесиње, Билећа, Столац, Љубиње), што свакако није случајност, јер је та област вијековима средиште српске православне духовности, и матица из које су кретале сеобе православних сточара (влаха) који су ширили са собом и културу израде стећака,²² а обред сахрањивања, поготово у средњем вијеку, неодвојив је од цркве и религије. У обреду сахрањивања у Хуму није дошло до промјена након што

Шћепан поље и његове светиње кроз вријеме, Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006), Беране: Свевиђе–манастир Заграђе 2010, 61–100.

²² С. Ћирковић, *Историја босанске средњовјековне државе*, Београд, 1964, 234–235.

је бан Стефан II Котроманић заузео ову територију, како каже историчар Марко Вего: „[...] стара традиција из времена Немањића се задржала у начину покопавања.“²³

Многи научници који су проучавали стећке истицали су да се њихово распрострањање скоро у цјелини поклапа са границама средњовјековне босанске државе и зато су их често означавали као босанске споменике. Међутим, ако боље погледамо њихов распоред, онда уочавамо да се њихови путеви подударају са правцима миграција православних сточара из Херцеговине. Такође, ови научници губе из вида да су први стећци настали у држави Немањића, и да их највише има на територијама које су Котроманићи преузели од Немањића, као и да их има у дијеловима Србије који никад нису били у саставу државе Котроманића. Један такав примјер имамо у порти манастира Докмир у околини Ваљева. Скоро уз саму манастирску цркву Ваведења Богородичиног налази се стећак у облику стуба, украшен сличним украсима као и стећци на територијама босанске средњовјековне државе. На споменику је приказана људска фигура, вјероватно покојника који је сахрањен под спомеником, затим мач и штит, розета, двије укрштене линије на чијим крајевима се налази приказ који подсећа на љиљан, итд.²⁴ Штавише, можемо рећи да су надгробни споменици из западне Србије утицали на развој стећака с лијеве стране Дрине. Наиме, око цркве изграђене крајем XIII вијека југоисточно од Љига на ријеци Драгобиљ у селу Дићи пронађена је можда и највећа средњовјековна некропола у којој су сахрањивани Срби, јер како каже археолог Жељко Жеж, на том мјесту се налази „бар 1000 средњовјековних надгробних споменика“.²⁵ Споменици су углавном у облику дебелих плоча, веома слични, неки чак и идентични стећцима у облику плоче. Кгитор цркве био је челник Влкдраг, који је

²³ M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 318.

²⁴ Б. Радаковић, „Стећак у дворишту манастира Докмир код Ваљева“, на сајту www.plemenito.com, приступљено 25. 01. 2017.

²⁵ Б. Субашић, „Српско гробље из 13. века тресу камиони с Ибарске“, <http://www.novosti.rs/> чланак објављен 25. 09. 2016, приступљено 25. 01. 2017.

пред смрт добио монашко име Никола, а умро је у вријеме владавине краља Стефана Дечанског. Као и на многим стећцима, и на споменику челника Влкдрага пише да је он „раб Божији“. Сигурно се зна да је у гробљу око цркве сахрањивање вршено у периоду од XIV–XV вијека, а то знамо по налазима новца српског цара Уроша V (1355–1371) и угарског краља Жигмунда (1387–1437).²⁶ Можемо претпоставити да је и крајем XIII вијека било сахрањивања у овом гробљу, јер тада је и саграђена црква. Након смрти челника Влкдрага бригу око цркве преузео је властелин Детош. Орнаменти који се налазе на овим споменицима „су узор на коме је настала уметност стећака у 15. и 16. веку“.²⁷

Некропола око цркве у селу Дићи (Извор: Интернет)

Није на одмет напоменути да се распростирање стећака, ако не рачунамо сточарске сеобе у Далмацију и Славонију преко којих су донесени и стећци у те крајеве, апсолутно подудара са границама раносредњовековне Србије кнеза

²⁶ Г. Томовић, „Посед српског властелина Детоша у XIV веку“, *Историјски часопис*, књ. LVIII, Београд, 2009, 95.

²⁷ Б. Субашић, Исто.

Часлава коју је описао цар Константин VII Порфирогенит. Иако настају неколико вијекова након Часлава, стећци ипак настају на простору раносредњовјековне, или како Порфирогенит записује, „крштене Србије“. Некрополе са стећцима налазе се и у самом центру државе Немањића, у Рашкој око Новог Пазара у близини православних цркава, па чак и у самим црквама.²⁸ Такође, ако упоредимо опсег територије којом је владао српски великаш Никола Алтомановић, а владао је источним крајевима Босне и Херцеговине и западним крајевима Србије, највише стећака налази се баш на тим територијама. Или пак, највише стећака и највише натписа на њима налази се у границама области којом су владали херцези од Св. Саве, чланови породице Косача, а у њихово вријеме и настаје највећи број стећака. Дакле, све је до угла из кога посматрамо, а сматрамо да АВНОЈ-ске или Дејтонске границе БиХ, или пак границе босанске државе из времена када је била највећа, не могу да буду пресудне за одређивање карактера стећака.

Украсти на стећцима појављују се у преломном историјском периоду „након косовске битке и пада Србије под Турке, наставио се у кратком успону Босне као независне краљевине и завршио у првим годинама након турског освајања Босне“.²⁹ То је период када из Србије крећу миграције народа у Хум и Босну, као и период Твртковог краљевања под круном Немањића када се босанска држава шири и на неке културно-црквене центре државе Немањића, као што је област око манастира Милешеве. Један од честих и карактеристичних украса на стећцима, штит са мотивима полумјесеца и сунца, налази се и на надгробној плочи у манастиру Сопоћани у Србији и потиче из XIV вијека.³⁰ Могуће је да је овај мотив на стећке и дошао из Србије, или је дио јединственог културног круга са обе стране Дрине. За неке мотиве са стећака сигурно се зна да су дошли из Србије

²⁸ Š. Bešliagić, *Stećci – Kataloško topografski pregled*, 427–428.

²⁹ M. Wencel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965, 14.

³⁰ Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд, 2008, 203.

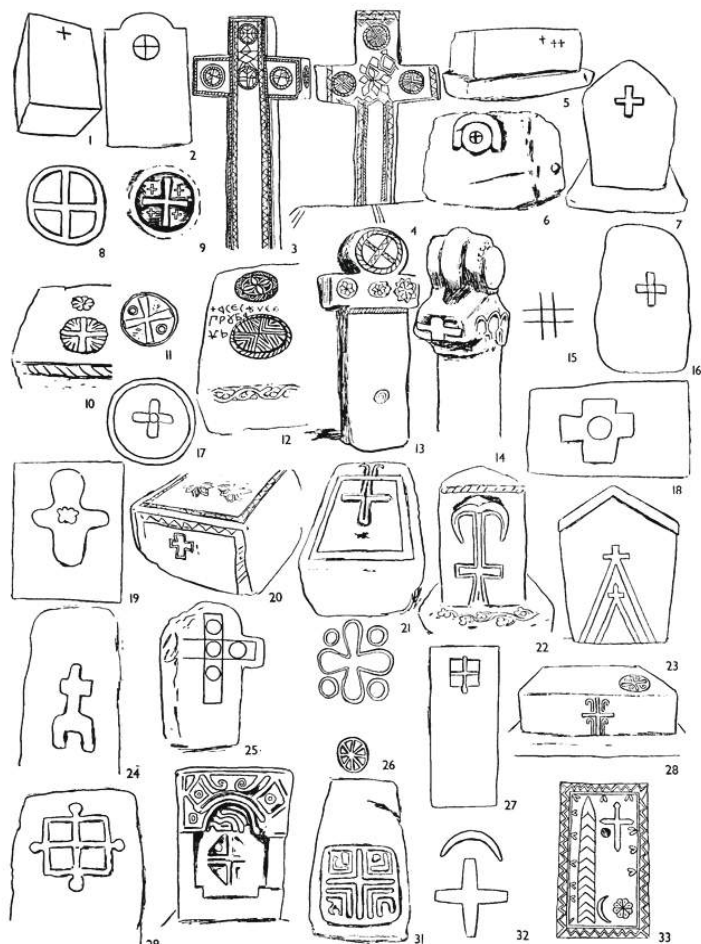
Карта Српског царства пре битке на Марици (Из књиге Милоша Благојевића, Српска државност у средњем веку, Београд 2011.)

и то из православних манастира и цркава, као што су нпр. потковичасти лукови за које је „вјероватно да су они дошли из Србије преко Никшића и Билеће“³¹, или крст са стаблом и краковима формираним од троструке траке који „вјероватно дугује своје поријекло крсту на сјеверном порталу манастира у Дечанима“.³² Овим ми не тврдимо да су украси на

³¹ M. Wencel, *Ukrasni motivi na stećcima*, 57.

³² Исто, 92.

стећцима искључиво преузети од православне цркве, на њих су утицали и мајстори из приморских римокатоличких градова, који су исто тако градили и многе православне цркве и манастире у Србији.

Украси на стећцима (Из књиге Marian Wencel,
Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.)

Први украшени стећак датиран натписом јесте из 1391. године и то је споменик православне „монахиње Полихраније“³³ у Величанима у Поповом Пољу. Полихранија се прије монашења звала Радача, била је кћерка Милтена Драживојевића и сестра жупана Санка по којем је породица названа Санковићи. У натпису се помињу и чланови православне породице Чихорићи, и на крају се спомиње краљ Твртко гдје се из натписа види да је он тада још увијек био жив „у дане господина краља Твртка“.³⁴ Господари Поповог Поља били су Николићи, потомци хумског кнеза Мирослава, рођеног брата жупана Немање.³⁵ Ово значи да је први датовани стећак са украсима израђен за једну монахињу православне српске цркве, а уједно ово је један од најопширнијих и најљепших епиграфских натписа босанске државе. Важно је напоменути и да најстарији стећци у облику сандука припадају Николићима, некропола у Враћеву Селу код Неума,³⁶ рођацима Немањића.

Некропола у засеоку Бољуни у селу Бјелојевићи код Стоца спада међу некрополе са најљепше украшеним стећцима, а са 19 ћириличних натписа који се налазе у њој чини је најбогатијом некрополом стећака када су у питању натписи.³⁷ Ова некропола припадала је власима из Бољуна који су били православне вјере,³⁸ а у некрополи има и црквиште које нам говори да је у средњем вијеку ту морала бити православна црква. Црквене грађевине савремене стећцима чиниле су с њима једну цјелину, а стећци су постављани и уз цркве које су грађене прије њих.³⁹ Клесари који су израђивали натписе и украсе у Бољунима били су православци као и покојници који су сахрањивани у тој некрополи, тако да имамо јасне

³³ Исто, 55.

³⁴ Г. Ж. Комар, *Ћирилични натписи Старе Херцеговине*, 95.

³⁵ А. Ивић, *Родословне табле и грбови српских династија и властеле*, Београд, 1991, 198.

³⁶ D. Lovrenović, *Stećci – Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 38.

³⁷ Š. Bešliagić, *Stećci – Kataloškotopografski pregled*, 374.

³⁸ Б. Тошић, „Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини“, Зборник за историју БиХ 4, Београд 2004, 102–104.

³⁹ N. Miletić, *Stećci – Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd–Zagreb–Mostar 1982, 23.

доказе да, поред најљепше украшене некрополе стећака на Радимљи, православцима припада и некропола са највише епиграфских натписа. Један од мајстора који је клесао натписе у Бољунима потписао се као „дијак“ Семорад.⁴⁰ Термин дијак у средњем вијеку првобитно је означавао ђакона, а временом је почео да означава и писара без обзира на то да ли је припадао цркви или не. За Семорада можемо претпоставити да је имао везе са средњовјековном црквом која се налазила у Бољунима, али не можемо тврдити да је био ђакон или свештеник.

У селу Баљцима код Билеће на локалитету Бунчића налази се велика некропола од скоро 200 стећака, која је уврштена на УНЕСКОВУ листу, а Бунчићи су назив добили по власима Бунчићима који су такође били православни.⁴¹ Ранија истраживања забиљежила су седам натписа на овим стећцима, од којих се један односио на калуђера Глигорија,⁴² а у скорије вријеме је господин Горан Комар у истој некрополи пронашао још два натписа од којих се у једном спомиње монахиња,⁴³ тако да и овдје имамо директан помен посвећених чланова православне цркве.

Као што је Драгојловић примијетио, преписка обласних господара из Хума и Подриња знатно је разноврснија и богатија од преписке босанских банова и краљева због тога што су ове области „били значајни центри српске писмености па су то остали и после њиховог припајања средњовјековној босанској држави“, а слично је и са омјером епиграфских натписа. Наиме, Херцеговина је два пута богатија од Босне у натписима са стећака, „а на њеном подручју се бројем натписа нарочито истичу крајеви око Требиња, Билеће, Гацка и Стоца“.⁴⁴

Што се тиче Босне, „релативно највише натписа има око

⁴⁰ D. Lovrenović, *Stećci – Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 167.

⁴¹ Р. Б. Пекић, Г. М. Самарцић, *Хришћански-православни споменици Травуније у историографији и савременом друштву I*, НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ, Ниш, 2014, 153.

⁴² Š. Bešlagić, *Stećci – Kataloškotopografski pregled*, 390.

⁴³ Р. Б. Пекић, Г. М. Самарцић, *Хришћански-православни споменици Травуније у историографији и савременом друштву*, 153.

⁴⁴ Š. Bešlagić, *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1979, 422.

*Некропола у селу Баљцима код Билеће
(фотографисао Борис Радаковић)*

Лопара, а водећи локалитет у том погледу су Пипери⁴⁵ или области „крштене Србије“ из X вијека, како је то забиљежио Порфиригенит. То нас наводи да размотримо двије чињенице које повезују православну цркву са овом некрополем: а) краљ Стефан Драгутин Немањић владао је овим подручјем тридесетак година, гдје је по угледу на друге Немањиће подизао цркве и манастире, а 1293. године имамо помен босанског епископа Василија, свакако челника православне цркве у Усори и Соли,⁴⁶ што говори да је православље било присутно на овом подручју б) село Пипери настало је досељавањем српских сточара са подручја данашње Црне Горе у којој постоји истоимено племе, или евентуално са подручја Херцеговине.⁴⁷ У близини некрополе у Пиперима налазимо топоним „Црквиште“ што нас упућује да је овде постојала и средњовјековна црква. Један од најљепших натписа из Пипера јесте онај Милоша Братосалића:

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд, 2008, 61.

⁴⁷ Š. Bešlić, „Novopronađeni natpisi na stećcima“, *Naše starine – Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine XII*, Sarajevo, 1969, 140.

ОВДЕ ЛЕЖИ МИЛОШ БРАТОСАЛИЋ
 НА СВОЈОЈ ЗЕМЉИ (Н)А ВИСОРАХ (ВИСОРИ)
 А ПОСТАВИШЕ БИЉЕГ СИНОВИ
 ПРИБИСАВ И ПРИБИЛ И РАДИШ И (МИ)ЛИША
 И ВУК И С РОД(ОМ)⁴⁸

*Натпис на стећку Милоша Братосалића у Пиперима
 (фотографисао Борис Радаковић)*

Да је на простору Мајевице и Семберије током средњег вијека итекако била присутна православна црква, свједоче и натписи са стећака пронађених у темељима Атик џамије у Бијељини. Пронађена су укупно 23 натписа који се чувају у Музеју Семберије у Бијељини, па је ово највећа збирка ћириличних натписа са стећака у БиХ, а утврђено је да су са ширег подручја Бијељине.⁴⁹ Анализом натписа видимо да су настајали у периоду од друге половине XIV вијека до средине XV вијека, баш кад су настали и натписи у Пиперима.

⁴⁸ Исто, 139.

⁴⁹ М. Бабић, Г. Томовић, „Старосрпски натписи из Бијељине“, Мешовита грађа XXII, Београд, 2004, 81–82.

Натписи из Бијељине поред имена покојника откривају и сталеже којем су припадали, говоре да је постојала црква као заупокојена задужбина, биљеже православне свештенике и монахе. Забиљежени су поп Богела Кучевац,⁵⁰ два покојника су означена са православним термином „раб“ и то „раб Теоприл“⁵¹ и неименовани „раб божији“⁵², затим монаси „раб божији Георгије“⁵³ и „Георгије а назван... Добрихних“⁵⁴, а за Белосава Лучића пише да је сахрањен „у својој цркви племенитој“.⁵⁵ Утицај на том подручју свакако је долазио и из српске деспотовине која се једно вријеме простирала и на област источне босанске државе гдје је деспот Ђурађ држао простор од Бијељине до Теочака и област Осата јужно од Сребренице.⁵⁶ Прије Ђурђа, и деспот Стефан Лазаревић држао је Сребреницу и неке крајеве с лијеве стране Дрине, а управо је то вријеме када настају неки од натписа и стећака на Мајевици и Семберији. Нешто прије пада Деспотовине у град Теочак из Србије су пренесене мошти св. Луке.⁵⁷

О православној цркви током средњег вијека у том дијелу Републике Српске, свједоче и недавно пронађени остаци цркве у општини Осмаци, која гравитира подручју Мајевице, а граничи са Зворником. Археолошки налази показали су да је на том мјесту постојао ранохришћански храм који је коришћен и током средњег вијека.⁵⁸ У Близини Мајевице се налазе и манастири Ломница и Папраћа, за које се може претпоставити да су били активни и током средњег вијека.⁵⁹

Иако се већина историчара не слаже око питања вјерског карактера „цркве босанске“, многи су сагласни да су стећци

⁵⁰ Исто, 88.

⁵¹ Исто, 90.

⁵² Исто, 93.

⁵³ Исто, 95.

⁵⁴ Исто, 97.

⁵⁵ Исто, 100.

⁵⁶ Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, 122.

⁵⁷ Исто, 124.

⁵⁸ Ж. Божић, „Велико откриће ранохришћанске цркве у Осмацима“, *Животворни Источник*, бр. 9, Бијељина 2015, 4–6.

⁵⁹ Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, 61.

једна од главних заоставштина „цркве босанске“, иако признају да су под њима сахрањивани и припадници друге двије цркве у држави Котроманића. Међутим, ако имамо у виду да стећци настају у православној средини, изван бановине Босне и чак прије помена „цркве босанске“ у домаћим изворима, јасно је да „црква босанска“ није утицала на настајак и развој стећака. Довољно је и упоредити на колико стећака се помињу посвећени припадници „цркве босанске“ као покојници под њима, и то упоредити са поменом православних монаха и свештеника на стећцима, и видјети да је помен ових других чешћи. Ако погледамо вјерски карактер тих натписа не видимо ништа што би се косило са православном вјером, што нас свакако може упућивати на карактер „цркве босанске“ или пак може говорити о утицају српских центара писмености и на припаднике „цркве босанске“. Бешлагић за натпис госта Мишљена из Пуховца код Зенице, каже да „због тога што спомиње старозавјетног патријарха Аврама, има ортодоксни карактер“.⁶⁰ У натпису се између осталог каже да „овдје лежи добро господин Мишљен“, коме „је по уредби Аврам приредио своје велико гостопримство“, а о правовјерности ове формуле између осталог говори фреска у православним црквама, као што је фреска „Јерусалим“ која се налази у посједу Старе цркве у Сарајеву. У једном дијелу те композиције, која се састоји од 131 мале слике, приказано је и Гостољубље Аврамово, а све те слике заједно „сачињавају језгро хришћанског вјеровања“.⁶¹

Такође, ни натпис Петка крстјанина на стећку под старим градом Соколом у Шћепању Пољу нема ништа јеретичко у себи и гласи: „Ово поставих биљег за живота, а чеках смрт у Соколу, а у милога господина војводе Стјепана који ме поштено храњаше. А Бог његову душу сачува у Вишњем Јерусалиму. Ја Петко крстјанин“.⁶²

Натпис из околине Фоче чак говори да је гост Милутин поред босанске властеле, имао и контакте са српском власте-

⁶⁰ Š. Bešlikić, *Stećci – Kultura i umjetnost*, 511.

⁶¹ Đ. Mazalić, „Dvije stare slike i njihov majstor“, *Naše Starine*, Sarajevo, 60–62.

⁶² Г. Ж. Комар, Ђирилични натписи Старе Херцеговине, 147.

лом од које је примао богате дарове.⁶³ Није од малог значаја ни то што се највише крстјана тј. припадника „цркве босанске“ у историјским изворима спомиње на простору Херцеговине и Подриња, дакле на старим посједима Немањића о чему смо довољно написали, што нас наводи и на помисао сарадње и толеранције између православне српске цркве и „цркве босанске“. Знамо да су на Чајничком четворојевањелу, писаном за кнеза Павла, радили један крстјанин, који га је писао до 48. листа, и монаси манастира Добруна, који су га довршили.⁶⁴ Занимљиво је да краљ Милутин, под чијом се управом налазио и Хум, у једној својој повељи међу свједоцима наводи дједа Мирослава,⁶⁵ а знамо да је „дјед“ био народни назив за епископа „цркве босанске“. Пошто је та повеља из 1306. године, знатно прије помена „цркве босанске“ у домаћим изворима, можемо закључити да се тај назив користио или за неког великодостојника православне цркве, или да је већ у вријеме Милутина у Хуму било „крстјанске“ црквене организацију коју је Милутин дозвољавао.

Са друге стране, само у овом раду до сада, споменули смо седам натписа на стећцима који се директно односе на православне свештенике, монахе и монахиње. Њима можемо придодати и нпр. натпис калуђерице Владисаве у Хумилишанима (Бијело Поље код Мостара) из XIV вијека,⁶⁶ што је још једно свједочанство о утицају православне цркве у долини Неретве током средњег вијека. У средњовјековној некрополи села Кокарина налази се стећак у облику крста на којем је исклесано име православног протопопа Азарија: „Овдје лежи протопрезвитер Азарије. Бог да га прости“.⁶⁷ Поред стећака у облику крста у овој некрополи налазе се и стећци у облику сљемењака, сандука и плоча, а покојници под њима сигурно су били православци, јер иначе не би

⁶³ Р. Ћошковић, *Црква босанска у XV. stoljeću*, Сарајево, 2005, 343.

⁶⁴ Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности*, 101.

⁶⁵ С. Марјановић-Душанић, „Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке“, *Стари српски архив 1*, Београд, 2002, 13–29.

⁶⁶ Г. Ж. Комар, *Тирлични натписи Старе Херцеговине*, 103–104.

⁶⁷ Исто, 418.

били сахрањени у гробљу у којем и православни свештеник. Можемо претпоставити да православних свештеника и монаха има и под стећцима без натписа који се налазе око православних цркава и манастира. Треба истаћи и да су најљепши и најдужи натписи на стећцима, али и другим историјским споменицима, они који се односе па припаднике православне цркве. Поред већ поменутих натписа, треба истаћи и сљедеће натписе:

Натпис Гојсаве Санковић у Главатичеву:

„Овдје лежи госпоја Гојсава кћи Јурја Баошића, а кућница војводе Радича, а приста у кућу казнаца Санка и жупана Билијака с поштењем и повија своју вјеру и славу.“⁶⁸ Гојсава је била из породице Балшић владара Зете и била је православна.

У селу Доња Дрежница на десној страни ријеке Неретве, које припада граду Мостару, у живој стијени, налази се натпис војводе Масна и његових синова:

„+ У име Оца и Сина и Светог Духа ово је двор војводе Масна и његових синова Радосава и Мирослава. Ово писа слуга (раб) Божји и Светога Димитрија у вријеме господина краља угарскога Лајоша и господина бана босанскога Твртка. Ко би то уништио, да је проклет Оцем и Сином и Светим Духом.“

Овај натпис нам говори да га је исклесао православни монах, који у натпису за себе каже да је „слуга (раб) Божји и Светога Димитрија“. Општепознато је да монаси у средњем вијеку углавном нису истицали своја имена, јер нису жељели да се истичу и тако падају у гријех поноса или гордости, сматрајући да све што раде припада Богу. Ријечи „слуга (раб) Божји“ у натпису свједочи да је ријеч о православцу јер су православни себе тако називали,⁶⁹ а то и данас можемо наћи у многобројним црквеним књигама. Видимо да је поред слуге Божијег, клесар био и слуга „Светога Димитрија“ што би значило да је припадао

⁶⁸ Исто, 100.

⁶⁹ Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности*, 181.

неком манастиру посвећеном Светом Димитрију.

Натпис жупана Крње из Аранђелова код Требиња:

„Мјесеца септембра у тринаести дан, престави се раб Божји Ђеорђије на вечерје Христовог дана, а именован жупањ Крња“.⁷⁰

Оно што можемо тврдити, на основу овог натписа, јесте да је жупан Крња обукао монашку одежду. Наиме, дио натписа који гласи „раб Божји Ђеорђије (Георгије)“ односио би се на монашко име, за разлику од световног имена Крња. Тако је жупан Врма, попут нпр. великог жупана Немање, у старости постао монах препустивши световну власт своје наслѣднику. То значи да је на мјесту цркве Св. Михаила у средњем вијеку био манастир, или је пак негдје у близини постојао манастир у којем је свој живот окончао жупан Крња као монах Георгије. Манастир је сигурно био православно, што закључујемо по грчкој верзији имена Георгије (Ђеорђије) и по ријечи „раб“ што је ознака за православне монахе. Жупом Врм дуго је управљала великашка породица Санковић, која је држала те области до 1391. године. Санковићи су славили Св. архангела Михаила, којем је посвећена и црква у Аранђелову.

Ктиторски натпис херцега Стефана Вукчића Косаче изнад улаза његове цркве у Сопотници код Горажда:

“У лето 6954 (1454) ја раб Христу Богу господин Херцег Стефан подигох храм Светога Великомученика Христовога Георгија, молит се њему да се помоли за мене грешног Владици мојему Христу”.⁷¹

Натпис војводе Миотоша и сина му Стјепка из Влађевине (Лађевине) код Рогатице:

„У име Оца и Сина и Светога Духа. Овдје лежи војвода

⁷⁰ Г. Ж. Комар, *Тирилични натписи Старе Херцеговине*, 63.

⁷¹ А. Јевтић, „О херцегу Стефану Косачи (1435–1466) и његовом тестаменту“, *Шћепан поље и његове светиње кроз вријеме* – Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006), Беране: Свевиђе–манастир Заграђе, 2010, 145.

Миотош (са) својим сином Стјепком свом господину Влатку Влађевићу код ногу. Који му послужи живу, а мртва побилежи Божјом помоћи и кнеза Павла милошћу (допуштењем). А и овдје копајте на племенитом. И прави војвода Миотош. И много од моје руке на земљи би, а ја ни од једне и никор (нико) не би мртав, не хтјех (нико)га убити⁷²

Натпис Богдана на стећку уграђеном у зид Саборне цркве у Рогатици:

„Ово писа... У име Оца и Сина и Светога Духа овдје лежи добри Богдан доброга Донше (Домше) Озриновића син. У то вријеме умријех. Нити се бијих омрзну злу ни до (!) ни добру. И ко ме знаше, свако ме жаљаше. Добар хоћаш јунак бити, али ми смрт прикрати. Одох (од) оца веома жалосна и по њему свој мојој дружини и благосиљам. Ово ти плаћаш к мојима свима поћи радостан и ухан“⁷³

Надгробни натпис Вигња Милошевића из Кочерина код Широког Бријега (Херцеговина):

„+ У име Оца и Сина и Светога Духа. Овјде лежи Вигањ Милошевић. Служих бану Стефану, и краљу Твртку, и краљу Дабиши, краљици Груби и краља Остоју. И у то вријеме дојде и свади се Остоја краљ с Херцегом и с Босном, и на Угре појде Остоја. У то време мени Вигњу дојде кончина (крај). И легох на свом племенитом под кочерином, и молим вас, не наступајте на ме! Ја сам био како ви јесте, ви ћете бити како јесам ја.“⁷⁴

Сви ови изабрани натписи настали су на територијама које су биле под утицајем православне српске цркве и областима српских средњовјековних центара писмености. У тим натписима нема ништа што би се косило са православним учењем, а за већину њих јасно је да су настали на спомени-

⁷² Г. Ж. Комар, *Ђирилични натписи Старе Херцеговине*, 71.

⁷³ Исто, 88.

⁷⁴ *Diplomatičko-povijesna pozadina sadržaja Kočerinske ploče*, <http://www.kocerin.ba/>. Приступљено 04. 02. 2017.

цима испод којих су сахрањени православни вјерници или је ријеч о њиховим ктиторским натписима. За све оне који би нам приговорили да су ово селективно одабрани примјери натписа, морамо рећи да су ово најрепрезентативнији натписи са стећака, и зато су и приказани у овом раду.

Ширећи се по западним крајевима државе Котроманића који су били под притиском римокатоличке Угарске, православно српско становништво тамо доноси и технику израде стећака. Најбољи примјер за то је шире подручје Гламоча које има неколико десетина локација на којима се налазе стећци.⁷⁵ Аутор овога текста посјетио је 2016. године Гламоч, и лично се упознао са неколико локалитета на којима се налазе стећци. Сви ти локалитети налазе се у активним православним гробљима или крај православних цркава. Штавише, споменици из новијег периода грађени су углавном као монументални крстови, у чијим се натписима препознају понегдје и облици ћириличних слова из средњег вијека. Неки од украса на тим споменицима идентични су или слични средњовјековним украсима на стећцима, прије свега, розете, полумјесец и мачеви.

О православљу у тим западним крајевима свједоче списи римокатоличке цркве из XIV вијека, која зна за „јеретике и шизматике“ на подручју Огулина (у Хрватској), Книнској крајини, Отоке на Уни, Врхрике (око горњег тока Цетине) Врбаса и Саве (Сане?).⁷⁶ То је у вријеме владавине прво бана потом краља Стефана Твртка I. Колико је православље било присутно на тим просторима свједоче и српски манастири подигнути у XIV вијеку: Крупа на Зрмањи, Крка на истоименој ријеци и Драговић око горњег тока Цетине; крајем XV вијека манастир Рмањ код Мартин Брода (близу Бихаћа), а за манастире Детлак код Дервенте, Ступље у долини Укрине и Липље код Теслића, такође има основане претпоставке да су средњовјековни манастири, бар с краја

⁷⁵ Г. Симоновић, *Гламоч у средњовјековном периоду, Гламоч кроз вијекове*, Бања Лука, 2008, 112–129.

⁷⁶ Ј. Мргић, *Доњи краји средњовјековне Босне*, Београд, 143.

*Крстови из XIX-XX вијека у Гламочу
(фотографисао Стефан Цвијић)*

XV вијека. Шефик Бешлагих је идентификовао стећке у селу Детлаку, Теслићу, у близини Бихаћа, околини Книна, око Цетине, дакле на свим просторима на којима се у средњем вијеку спомињу православци, а стећака чак има и у равној Славонији и Босанској Посавини, тј. свуда гдје су стигли православни Срби у својим миграцијама, што свакако не може да буде пука случајност.

На крају, треба нагласити да су се стећци најдуже клесали тамо гдје су и настали, а то је у источној Херцеговини и Црној Гори (Стара Херцеговина). И када су већ одавно у Босни, Крајини и другим областима били заборављени, ови монументални споменици, називани разним именима (грчким гробљима, мађарским гробљима, каурским гробљима, итд.), у Херцеговини и Црној Гори су и даље клесани, а најдуже су клесани стећци у облику великих крстова. Тако имамо стећак крст са натписом попа Анта испред цркве Светога Николе на Реновцу у Бањанима (Копривице), који је подигнут 1751. године: „Ово раб Божји поп Анто. Бог да прости на 1751“.⁷⁷ Ово још више потврђује наше размишљање о утицају православне цркве на израду стећака и натписа на њима. Са друге

⁷⁷ Г. Ж. Комар, *Ђирилични натписи Старе Херцеговине*, 423–424.

стране, становништво које је примило ислам, а на ислам је највише прелазило српско становништво, убрзо по преласку на другу вјеру, престало је са подизањем стећака.⁷⁸

Као што је у државном и политичком погледу бановина Босна доживјела свој развој и врхунац када се проширила на старе земље Немањића и након што је Твртко окруњен круном својих „родитеља и прародитеља“ господе српске, исто тако се држава Котроманића напојила на врелу српске писмености Хума и Подриња, оплемењена културом која је створила Мирослављево јеванђеље, стећке, манастире, и слично.

⁷⁸ D. Lovrenović, *Stećci – Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 154.